

ДЕНОТАТИВНА І КОНОТАТИВНА СПЕЦИФІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ЗООНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК ЗНАКІВ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ

Зооморфізм номінативної системи будь-якої мови є однією з її характерних рис [7; 11; 12; 18]. Важливість тваринного світу для людини, тісний їх зв'язок і, зокрема, той факт, що людина здавна проводила аналогії між собою і тваринами [13, 74], знайшли своє послідовне відображення в мові. За спостереженнями Н.М. Кирилової, «апелятивна лексика тваринного світу входить до антропоцентричних полів. При цьому її семантичний діапазон розширюється від екстенсіоналу, що дорівнює майже термінологічному значенню, до інтенсіоналу» [11, с. 240]. Сфера останнього включає всі додаткові співзначення, які виникають унаслідок ізотопії як фігуративної (поверхневої), так і тематичної (глибинної), включаючи алофронічну. Термін алофронічний (у перекладі з грецької означає «мати на увазі інше») застосовується в дослідженнях парадоксальних висловлень. У рамках номінативних одиниць-фантазій також створюється специфічна ізотопія, яка, на відміну від комбінаторних словосполучень (а саме вони – емпіричні), є алофронічною.

Комбінаторні або емпіричні номінативні одиниці становлять результат номінації фрагментів об'єктивної дійсності, відбитих у свідомості етносу в процесі її пізнання. На відміну від уяви, що також бере участь у пізнавальному процесі, в емпіричних знаках номінації наявне своєрідне відображення, але не дзеркальне, а змішане інтерпретацією. Специфіка утворення номінативних алофронічних знаків вторинної номінації полягає в тому, що «комбінаторика тут служить способом переключення семантичного регістра переосмислюваного найменування за рахунок іншого найменування, що є базовим для конкретної комунікативної ситуації» [16, с. 135]. Це викликає значний науковий інтерес і становить актуальність нашого дослідження.

На сьогодні у сучасному українському мовознавстві поза увагою залишається виявлення ознак денотативної і конотативної специфіки фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом як знаків вторинної номінації.

Мета нашого дослідження – проаналізувати ознаки денотативної і конотативної специфіки фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом як знаків вторинної номінації.

У процесі аналізу розв'язуються такі завдання: 1) встановити основні складники принципів вторинної номінації та їх особливості в межах фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом; 2) розглянути асоціативне поле зоонімного компонента-інтенсифікатора у складі фразеологічних одиниць як трансляторів національної культури; 3) семантизувати основні ознаки фразеологізмів із зоонімним конотативним компонентом до певних денотатів і виділити фразеосемантичні поля денотатів з їхніми мікрополями.

Для більш коректної інтерпретації номінативних алофронічних знаків вторинної номінації доцільно оперувати поняттями принципу номінації, поняттями, яке узагальнює типи ознак мотивації й одночасно поєднує їх з установками номінатора, оскільки дозволяє оцінити загальний напрям номінативної діяльності, тому варто розглянути всі складники принципів номінації. Ці принципи можуть виділятися на різних підставах: 1) за відображенням в номінації компонентів номінативної ситуації [6, с. 273]; 2) за типом номінативних властивостей об'єкта (якісні, релятивні, функціональні, ситуативні [4, с. 352–366]); 3) за особливостями введення в узуз (природна і штучна номінація); 4) за когнітивними установками (тут можливі різноманітні варіанти, наприклад, «буттєвий»/«міфологічний» та ін. [5, с. 15]).

Проілюструємо протиставлення «буттєвого» («емпіричного») і «міфологічного» принципів номінації. Якщо порівняти номінативні портрети таких апелятивних зоонімів, як *миша* і *жаба*, то виявляються показові розбіжності. *Миша* як апелятивний зоонім виявляється переважно «буттєвою»: перевага «емпіричного» принципу номінації виявляється в залученні таких мотиваційних ознак, як «сірий колір» (*мишачий*), «маленький розмір» (*мишка* «про людину невеликого росту»), «наявність довгого тонкого хвоста» (*мишачий хвостик* «про тонкий пучок рідкого волосся»), «тихий тонкий писк» (*як миша з-під копиці* «про тонкий голос»), «ненажерливість», (*обжерливий як миша* «те, що ушкоджено мишами, пацюками»), «плідність» (*розвелося як мишею* «про велику кількість чогось»). Міфологічні ж ознаки в портреті миші нечисленні, наприклад, «здатність проникати всередину людського організму, стимулюючи хвороби» (*мишками* називаються різного роду пухлини і т.п. (як правило, у тварин), що, за народними повір'ями, ініціюються мишею, що проникла в організм).

Тим часом номінативний портрет апелятивного зооніма *жаба* скоріше є міфологічним (хоча «емпірична» мотивація в ньому теж наявна), порівн., ознаки «здатність залазити в тіло (рот) людини», «здатність ініціювати дощ, грозу», «здатність ініціювати різні хвороби – бородавки».

Можливо, такі розбіжності в співвідношенні принципів номінації пояснюються властивостями об'єкта номінації: *жаба* більше, аніж *миша* віддалена від людини, живе в дикій природі та має більш незвичайні, унікальні властивості – наприклад, «холоднокрівність» [5, с. 16].

Особливий фрагмент переосмислених найменувань, або вторинної номінації, в сучасній лінгвістичній науці займає фразотворення [2; 3; 10]. Утворення фразеологізмів відбувається в одній з основних сфер мовної дійсності, кожна з яких характеризується власною мовною технікою – «членуванням на елементи і комбінацією елементів»

[16, с. 135]. Непряма номінація здійснюється в складній взаємодії першого і другого етапів цієї техніки. У зв'язку з цим особливий інтерес становить вивчення номінативного процесу утворення складних знаків вторинної номінації, що сприяє пізнанню регулярних механізмів лінгвістичної техніки утворення даних мовних одиниць.

Розглянемо особливості таких процесів на матеріалі зоонімних фразеологізмів, що достатньо глибоко відображають специфіку вторинної номінації.

На думку фразеологів [1; 9; 14; 15; 18], виявлення регулярних механізмів утворення складних знаків вторинної номінації передбачає визначення закономірностей їхньої семантичної умотивованості, що, зрештою, сприяє встановленню універсальї семантичної умотивованості конкретних розрядів фразеологічних одиниць. Вирішення цього завдання видається ефективним на матеріалі зоосемічних фразеологізмів, в яких семний склад центральних конститuentів програмує розвиток кількох серій номінацій. У процесі фразеологічної номінації категоризуються предмети, властивості, якості. Особливість фразеологічної номінації полягає в тому, що семантична структура фразеологічної одиниці часто містить позначувану оцінку, яка залежить від ситуацій, дій, характеристик, покладених в основу переосмислення мовних одиниць. При цьому важливу проблему становить аналіз того, які денотати й референти стають об'єктом фразеологічної номінації і які конотації набувають уже переосмислені одиниці.

У сучасній лінгвістичній науці утвердилася думка про те, що референтність будь-якого мовного знака може бути описана лише як відношення відображення мовленнєво-мисленнєвого феномена до предметного світу, а не як особлива віднесеність знака й об'єкта. З огляду на це, під референцією фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом слід розуміти віднесення лише конкретної ознаки до предметів і явищ позамовної реальності, зафіксованої як у сигніфікаті безпосередньо самого зоонімного компонента, так і фразеологічної одиниці в цілому.

Для семантичної умотивованості фразеологічної одиниці характерним є визначення структурно-семантичних моделей або інваріантів семантичної умотивованості, які є базою для широкої варіативності цієї семантичної умотивованості. Семантична вмотивованість стійких словесних комплексів – наявність внутрішньої форми, що становить образну вмотивованість, той образ (реальний або нереальний), що лежить в основі найменування фразеологічного звороту, – зумовлена глибокими логіко-мисленнєвими процесами.

Роль внутрішньої форми фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом семантики виконують назви домашніх тварин, диких звірів, земноводних, комах та ін. Вибір найменування тварини для створення образу, на думку Н.М. Кирилової, визначається, як правило, своєрідністю тваринного світу, що населяє конкретну територію, рівнем доместикації тієї або іншої тварини, її поширенням і господарською цінністю. Денотативні ознаки найменувань цих тварин абстрагуються й утворюють узагальнені поняття в процесі семантичного переосмислення. Ці узагальнені поняття використовуються на позначення нових денотатів позамовної дійсності (предметів, явищ, подій, дій, властивостей, якостей тощо) [11, с. 240–241].

Семантичний процес спрямований у даному випадку на утворення абстрактного поняття через конкретний образ, що узагальнюється, абстрагується, перетворюючись на нове поняття. Фразеологізми цього антропоцентричного поля відбивають ознаку, характерну для конкретної тварини, комахи або представника орнітофауни, а тому вони легко усвідомлюються й осмислюються носіями конкретного мовного соціуму.

Інваріантом семантичної умотивованості фразеологізмів із зоонімним компонентом є логіко-семіотична ситуація, пов'язана з необхідністю вибору позначення якихось характеристик людини через найменування тварини, і вторинний номінативний процес у цьому разі здійснюється від конкретного значення цих найменувань до абстрактного: наприклад, укр. *як побитий собака, сліпа кішка, кури не клюють* тощо [15, с. 12]. Ці приклади і чимало інших, образи яких узяті з тваринного світу, тобто внутрішня форма яких закладена в реальних фактах дійсності, співвіднесених із перемінними словосполученнями, в сучасній українській мові дуже продуктивні, що свідчить про велику роль тварин у житті українського народу, і досвід сусідства людини з твариною знайшов своє відображення в мовних знаках, що збагачують українську мову образними засобами вираження.

Крім того, зоонімний компонент-інтенсифікатор може мати кілька ознак, одна з яких реалізується в одному фразеологізмі, інша – в другому. Такий компонент із декількома ознаками є своєрідним асоціативним полем, що являє собою «сукупність асоціативних уявлень» [8], пов'язаних з певною твариною, птахом. Так, до асоціативного поля «собака» входять ознаки *«сердитий, злий, добрий, ледачий, покірний, голодний, старий»*. Якщо проаналізувати те, що складено народними повір'ями, то розібратися в звичках і характері собаки важко. Це говорить також про індивідуальність образного мислення кожного конкретного народу, про його самобутність, хоча світ, на думку М.Ф. Алефіренка, даний людині в її безпосередньому досвіді, лишаючись скрізь однаковим, досягається все ж по-різному в різних мовах, навіть у тих, якими говорять близькосторідні народи з погляду їхньої культури [1].

Ці спостереження переконують у тому, що фразеологічний склад мови відіграє особливу роль у трансляції культурно-національної самосвідомості народу та його ідентифікації. Але тільки під час співвіднесення образного змісту, виявленого в «буквальному» прочитанні фразеологізмів, з категоріями, концептами, міфологемами, стереотипами й еталонами національної культури та його інтерпретації в цьому просторі матеріальної, соціальної чи духовної культури відкривається і культурно значимий смисл самого образу. З огляду на це М.Ф. Алефіренко відзначає, що «на тлі співвіднесеності з такими установками, які стали надбанням менталітету кожного народу, й інтерпретації образного змісту в смисловому (ми б сказали – енергетичному) вимірі цих установок національної культури, фразеологізми самі набувають значення культурних стереотипів. Важко точно сказати, як саме вони виникають, але те, що фразеологізми відображаються в мовленнєвій поведінці носіїв мови – факт беззаперечний» [1, с. 124].

Відомо, що слова різних мов, навіть ті, що вживаються на позначення більш-менш тотожних понять, часто бувають різними за своїми вторинними асоціаціями. Тут можна говорити і про різний ступінь мовної абстракції,

властивої фразеологізмам, під якою ми розуміємо ступінь віддалення їх загальної семантики від первинного образу, що веде до ускладнення змістової структури. Зокрема, за спостереженнями І.О. Голубовської, «в українській та російській мовах зоонім *курка* вживається на позначення людини, що має жалюгідний вигляд: укр. *мокра курка*. В англійській мові вторинне осмислення *hen* пішло іншим асоціативним шляхом: куркою в жартівливій, необразливій формі йменують жінку чи дружину: *a hen party* – «вечірка тільки для жінок, дівич-вечір». І далі І.О. Голубовська відзначає, що «ідея несміливості в англійській мові значною мірою співвіднесена з образом курчати: *chicken-hearted, chicken-livered* – «несміливий, боягузливий», *to chicken out, to turn chicken* – «перелякаться», «*I am a chicken*» (букв. «Я – курчатко»), образно – «Я боюсь». Для зооніма *курка* (англ. *hen*) в метафоризованих фразеологічних одиницях характерні іронічно-жартівливі конотації: укр. *сліпа курка, як курка лапою, кублиться як курка на яйцях, писати як курка лапою*; рос. *курам на смех*; англ. *like a hen on hot griddle* (букв. «як курка на гарячій сковорідці»), образно – «знервована, схвильована людина», *mad as a wet hen* – «бути дуже сердитим», *scarce as hen's teeth* (букв. «рідкий, як курячі зуби») у значенні «те, що трапляється дуже рідко» [7, с. 135]

Мовна абстракція, як правило, виражається в семантичному перетворенні, що є основою фразеологізації [10]. Цей мисленневий процес, за допомогою якого у свідомості носіїв мови формується те чи інше значення, відповідає певному поняттю. А тому денотативна образність дуже часто не збігається у різних етносів, що пояснюється індивідуальністю національного образного мислення, яке становить складний асоціативно-психологічний процес, пор., в українській мові *шкідливий як кішка; злий як собака* і т. ін.

У процесі функціонування мовні знаки з компонентами-найменуваннями тварин набувають відмінних семантичних значень у різних мовах і культурах. Образи й символи, співвіднесені з тим або іншим словом у конкретній мові, не завжди рівнозначні символіці еквівалентного йому слова в іншій мові. В українській мові наявна конотація некультурності, невихованості, невігластва, якої немає в англійській: укр. *величатися як свиня в дощ*. Разом із тим в українській мові відсутня конотація жадібності, характерна для англійської мови: «*He is a greedy pig*» – «Він жадібний, як свиня» [7, 133].

Соціальне закріплення конотації за конкретним словом означає, з одного боку, ставлення мовного колективу до ознак предмета, позначуваного цим словом, а з іншого – відбиває ціннісну орієнтацію цього колективу. Поряд зі спільністю характерних рис, якими різні народи наділяють тварин, спостерігаються і розбіжності в конотативних значеннях слів, що пояснюється насамперед культурно-етнографічними особливостями, властивими народам різних країн. Одних і тих самих тварин різні народи наділяють різними якостями. Наприклад, за спостереженнями В.М. Телії, «зоонім *змія*, що позначає, здавалося б, загальнолюдські поняття, викликає різні асоціації в представників різних народів. Для японки, наприклад, найкращим компліментом є слова про те, що вона – «красуня-змія», оскільки рухи змії – граціозні. В європейському ж ареалі досить назвати людину змією, аби вона сприймалася як хитра звабниця (що сягає біблійної символіки) чи як людина зла, підступна» [17, с. 39].

Особливий теоретичний і практичний інтерес становить питання віднесення тієї або іншої ознаки, зафіксованої в сигніфікаті фразеологізму до предметів і явищ (денотатів) позамовної реальності. Осмислення даного питання припускає виділення семантичних сфер денотатів, що характеризуються безліччю різноманітних ознак. Це дає змогу семантизувати основні ознаки, що вказують на віднесення фразеологізму із зоонімним конотативним компонентом до певних денотатів, і виділити 4 фразеосемантичних поля (далі – ФСП) денотатів з їхніми мікрополями:

1. Фразеосемантичне поле якісної характеристики (пейоративної / меліоративної оцінки) включає ядерні аксіологічно марковані фразеологізми із зоонімним конотативним компонентом семантики, внутрішня форма яких співвідноситься з певними морально-етичними абстрактними категоріями Добро і Зло. Наприклад, каузативна семантика породження зла простежується в українському прислів'ї *Не чіпай лиха, коли воно спить, не позивай вовка з лісу*. Образ вовка має тут пейоративну оцінку.

2. Фразеосемантичне поле психічного і фізичного стану людини. Образи, які лежать в основі цих фразеологізмів, імплікують ідею дій-стимуляторів задоволення або радості людини, приємних або неприємних емоційних переживань, відчуттів тощо. Наприклад, в українському прислів'ї *Лити крокодилячі сльози* конотація відображає реалізацію негативних емоцій – плачу, а в переосмисленому значенні – удавання, обману.

3. Фразеосемантичне поле процесуальності об'єднує фразеологізми, в тому числі й прислів'я, на зразок *Як котка вдома нема, миши по столу бігають*, в якому образно-мотиваційна структура пов'язана з певним суб'єктом процесуальної дії – «бігу мишей», а в переосмисленому значенні – волі в поведінці, коли немає нагляду.

4. Фразеосемантичне поле міжособистісних стосунків людини. Так, наприклад, доброзичливість, дружність та близькість стосунків між суб'єктами можна продемонструвати в образах прислів'їв із зоонімними конотативними компонентами на зразок: *Ворона ворони ока не видове, Собака собаки не рве*.

Ці фразеосемантичні поля пов'язані з уявленнями про концептуальний простір зоосеміотичної системи української мови, в яких установлюється конфігурація ядерних і периферійних мовних одиниць та виділяються зони перетинання одного поля з іншим завдяки різним конотаціям зоонімного компонента у складі фразеологічних знаків.

Отже, семантичний, соціально зумовлений статус зоонімного компонента характеризується семантичною злистістю з іншими компонентами фразеологічного знака, що характеризується семантичною двоплановою денотативною співвіднесеністю образних одиниць, яка дає змогу простежити й досягнути механізм виникнення мовного образу. Семантика фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом включає як денотативний, так і конотативний аспекти, зокрема, переосмислене найменування різних предметів, явищ у житті людини, її моральні якості. Конотація тут виступає як оцінність образності.

У подальших наукових розвідках досліджуватимуться аксіологічні особливості фразеологізмів із зоонімним компонентом.

Література:

1. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц). Астрахань : Изд-во Астраханского гос. пед. ун-та, 2000. 220 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. Москва : Academia, 2002. 394 с.
3. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 175 с.
4. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. Екатеринбург : Изд-во Екатеринбургского гос. ун-та, 2000. 374 с.
5. Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей. *Вопросы языкознания*. 2004. № 6. С. 3–24.
6. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. Москва : Просвещение, 1977. 264 с.
7. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ : Логос, 2004. 284 с.
8. Добровольский Д.О., Караулов Ю.Н. Ассоциативный фразеологический словарь русского языка. Москва : Помовский и партнеры, 1994. 116 с.
9. Жуков А.В. Русская фразеология. Москва : Высшая школа, 1986. 310 с.
10. Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : Фоліо, 1999. 304 с.
11. Кирилова Н.Н. Фразеология романских языков. Этнолингвистический аспект : монография. Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2003. Ч. 1 : Природа и космос. 319 с.
12. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва : ЧеРо, 2003. 349 с.
13. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. Москва : Высшая школа, 1980. 207 с.
14. Пазяк М.М. Українські прислів'я та приказки. Київ : Наукова думка, 1984. 203 с.
15. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. 280 с.
16. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слов в языке. Москва : Наука, 1981. 269 с.
17. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва : Наука, 1986. 143 с.
18. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Языки русской культуры, 1996. 288 с.

Анотація

О. КРИЖКО. ДЕНОТАТИВНА І КОНОТАТИВНА СПЕЦИФІКА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ІЗ ЗООНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК ЗНАКІВ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ

У статті досліджено основні складники принципів вторинної номінації та особливості їх семантичної реалізації в межах фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом як трансляторів національної культури; проаналізовано фразеосемантичні поля, що пов'язані з уявленнями про концептуальний простір зоосеміотичної системи української мови, в яких установлюється конфігурація ядерних і периферійних мовних одиниць та виділяються зони перетинання одного поля з іншим завдяки різним конотаціям зоонімного компонента-інтенсифікатора у складі фразеологічних знаків.

Ключові слова: вторинна номінація, фразеологічна одиниця, зоонімний компонент, фразеосемантичне поле, денотат, конотація.

Summary

O. KRYZHKO. DENOTATIVE AND CONNOTATIVE SPECIFICS OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYM COMPONENTS AS A SIGN OF SECONDARY NOMINATION

This article explores the major elements of secondary nomination principles and their peculiarities of semantic realization within the framework of phraseological units with a zoonym component as translators of national culture. The author analyzed the phrase-semantic fields associated with representations about the conceptual space of the zoo-semiotic system of the Ukrainian language, in which the configuration of the nuclear and peripheral linguistic units is established, and the zones of crossing of one field with the other due to different connotations of the zoonym component-intensifier in the phraseological signs.

In particular, the article focuses on the fact that the identification of regular mechanisms for the formation of complex signs of secondary nomination involves determining the patterns of their semantic motivation, which ultimately contributes to the establishment of universal semantic motivations of specific digits of phraseological units. The solution of this problem is effective on the basis of the zoosemic phraseology, in which the seminary composition of the central constituents is programmed the development of several series of nominations. In the process of phraseological nomination objects, properties, qualities are categorized. The peculiarity of the phraseological nomination lies in the fact that the semantic structure of the phraseological unit often contains an appreciable estimate, which depends on the situations, actions, characteristics, laid the basis for rethinking the linguistic units. At the same time, an important problem is the analysis of what denotations and referents become subject to the phraseological nomination and which connotations are already rethought units.

For the semantic reasoning of the phraseological unit is a characteristic definition of structural-semantic models or invariants of semantic reasoning which are the basis for the wide variability of this semantic reasoning. The semantic process in this case is directed to the formation of an abstract concept through a concrete image that is generalized, abstracted, turning into a new concept.

Key words: secondary nomination, phraseological unit, zoonym component, phraseo-semantic field, denotate, connotation.